

Władysław Jacher

Emila Durkheima koncepcja religii jako czynnika integracji społecznej

Studia Philosophiae Christianae 9/2, 43-62

1973

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

WŁADYSŁAW JACHER

EMILA DURKHEIMA KONCEPCJA RELIGII JAKO CZYNNIKA INTEGRACJI SPOŁECZNEJ

Wstęp. 1. Integracja społeczna i jej czynniki. 2. Rola symboli, ideałów, wzorów i prawno instytucjonalnych form integracji społecznej. 3. Ogólne znaczenie religii jako czynnika integracji społecznej. 4. Integracyjna funkcja elementów sakralnych. 5. Rytuał jako czynnik integracyjny. 6. Ocena nauki Durkheima o integracyjnej funkcji religii.

Wstęp

Postać Emila Durkheima¹ uważanego za najwybitniejszego socjologa francuskiego, twórcę francuskiej szkoły socjologicznej i systemu zwanego socjologizmem, dotąd nie przestaje budzić zainteresowania i fascynować środowisk intelektualnych

¹ Emil Durkheim urodził się 15 kwietnia 1858 r. w Espinal nad Mozela w Lotaryngii. W roku 1887 objął pierwszą we Francji katedrę socjologii na uniwersytecie w Bordeaux. Od roku 1902 prowadzi wykłady na uniwersytecie w Paryżu. Jest autorem wielu wybitnych dzieł: *De la Division du travail Social* (1893), *Les Règles de la Méthode Sociologique* (1895), *Le Suicide* (1897), *Les Formes Élémentaires de la Vie Religieuse* (1912). Po jego śmierci, która nastąpiła 15 listopada 1917 r. opublikowano inne jego prace, a między innymi: *Éducation et Sociologie* (1922), *Sociologie et Philosophie* (1924), *Éducation Morale* (1925), *Leçons de Sociologie. Physique des Moeurs et du Droit* (1950). Na temat życia Durkheima zob. H. Peyre, *Durkheim. The Man, his Time and his Intellectual Background*. W: Emile Durkheim, 1858—1917, Columbus 1960, 3—31; J. Davignaud, *Durkheim— Sa Vie, Son Oeuvre avec un Exposé de sa Philosophie*, Paris 1965 PUF; J. Szacki, *Durkheim*, Warszawa 1964.

w różnych częściach świata. Dzieło jego nadal owocuje zarówno w Europie, jak i w Ameryce², czy Japonii. Nie można zaprzeczyć, że twórca socjologizmu wniósł trwałe wartości intelektualne do humanistyki nie tylko we Francji. Jego też niezaprzeczalną zasługą jest i to, że dzięki zdolności organizatorskim i umiejętności koncentrowania wokół siebie i interesujących go problemów licznego grona zdolnych uczniów, stworzył prawdziwą szkołę naukową, prawdziwy zespół specjalistów w wielu dziedzinach nauk. A zakładając czasopismo (do dziś istniejące) „L'Année Sociologique” stworzył dla swych koncepcji i swoich współpracowników możliwości rozszerzania wyników badań na skalę światową. Znakomite grono uczniów i współpracowników Durkheima zapisało się trwałe swoimi badaniami naukowymi w prawie wszystkich dyscyplinach humanistycznych³. Jako inspirator wielu badań, których wyniki ukazały się w „L'Année Sociologique”, Durkheim przyczyniał się skutecznie do tego, że socjologia stała się katalizatorem przekształcenia wielu dyscyplin. Stało się to zasługą takich uczniów Durkheima, jak np.: Georges Davy, Marcel Mauss, Lucien Levy-Brühl, François Simiand, Stefan Czarnowski i wielu innych. Wpływ koncepcji Durkheima na badania socjologiczne we Francji trwa do dzisiejszych czasów. Przejawy tego wpływu można odnaleźć również i poza granicami Francji. Tacy autorzy jak T. Parsons, R. Merton, G. Gurwitsch przyznają się otwarcie do konstruktywnego

² Można by powiedzieć, że współczesna amerykańska socjologia przeżywa obecnie durkheimowski renesans. Ostatnie zeszyty tak „American Sociological Review”, jak i „American Journal of Sociology” — wymienimy tylko te dwa źródła — twierdzą, że stale wzrasta zainteresowanie pracami tego francuskiego socjologa. Por., E. H. Mizruchi, *Success and Opportunity*, New York 1964, 41.

³ Na temat szkoły francuskiej inspirowanej przez Durkheima i na temat jego uczniów zob., J. Szczepański, *Socjologia, Rozwój problematyki i metod*, Warszawa 1961 PWN, 398—402; H. Peyre, *Durkheim...* 15 n; E. Brehier, *Histoire de la Philosophie Moderne*, vol. 4, Paris 1953 PUF 1133—1136.

wpływu Durkheima na ich własne teorie⁴. Zresztą, trudno dziś spotkać poważniejsze dzieło socjologiczne w którym nie byłyby brane pod uwagę poglądy Durkheima. Nie znaczy to oczywiście, że durkheimizm jest przyjmowany bezkrytycznie. Owszem krytyka poglądów Durkheima jest bardzo żywa. Krytykują ten kierunek myśli rzecznicy różnych stanowisk i szkół w socjologii. I choć wiele już napisano o Durkheimie i nadal się pisze, ciągle jeszcze istnieje duża rozpiętość opinii co do tego kim był właściwie Durkheim. Jedni uważają go za ideologa mieszczańskiej Francji⁵, drudzy za właściwego twórcę współczesnej socjologii⁶, inni za reformatora i twórcę nowej świeckiej moralności i religii⁷, inni wreszcie za filozofa⁸.

Uważna analiza dorobku naukowego twórcy socjologizmu prowadzi do przekonania, że jako typ myśliciela o niezwyklej wszechstronności zainteresowań nosi on w sobie cechy każdego z wymienionych typów. Jednakże uważna lektura dzieł Durkheima pozwala twierdzić, że wszystkie badania Durkheima mimo różnorodności ich tematów i wyników koncentrują się wokół jakiegoś centralnego zagadnienia. Zdaniem wybitnych znawców współczesnej socjologii, choćby wspomnieć T. Parsonsa, czy J. Szczepańskiego, tym zagadnieniem jest problem społecznej integracji, kwestia spójności społecznej⁹.

⁴ Wpływ Durkheima na teorie T. Parsonsa przedstawia praca: M. Black, *The Social Theories of Talcott Parsons. A. Critical Examination, Englewood Cliffs, New York 1964.*

⁵ J. Szczepański, *Socjologia...* 300.

⁶ Zob. np. G. Davy, *Emile Durkheim, Choix de Textes avec Étude du Système Sociologique*, Paris b. d. 7—8.

⁷ G. Gurvitch, *La Vocation Actuelle de la Sociologie*, t. II, 2 éd, Paris 1963 PUF 175; M. Ossowska, *Socjologia moralności. Zarys zagadnień*, Warszawa 1963 PWN, 1—9, 75, 120.

⁸ J. Duvignaud, *Durkheim — Sa Vie...*

⁹ T. Parsonsa, *Durkheim's Contribution to The Theory of Integration of Social Systems*, w: *Emile Durkheim...* 118; J. Szczepański, *Socjologia...* 311 n. Wyrażenia „integracja społeczna” i „spójność społeczna” używam zamiennie. Uzasadnienie tego zob. w moich artykułach, np.: *Socjolo-*

Zainteresowanie Durkheima zagadnieniem integracji społecznej było inspiracją dla jego badań nad społeczeństwami prymitywnymi, nad społecznymi aspektami procesów ekonomicznych, a przede wszystkim nad interesującym nas w tym szkicu zagadnieniem struktury instytucji kontroli społecznej wyrażającej się w religii i moralności.

1. Integracja społeczna i jej czynniki

E. Durkheim należy do rzędu tych socjologów, którzy badanie życia społecznego rozpoczęli od czynników elementarnych. To pozwoliło mu stwierdzić zasadnie, że życie społeczne ma strukturę złożoną, ma swoje warstwy i poziomy. Składa się z różnych zbiorowości ludzkich, które tworzą złożone systemy skupiające jednostki, przedmioty materialne, symbole, wartości, wzory i inne elementy składowe stanowiące w sumie zintegrowane całości. Elementy te są połączone złożonymi systemami stosunków i zależności. Trwanie i funkcjonowanie tej całości, którą stanowi społeczeństwo jest uzależnione od określonych sił i czynników sprawiających jego wewnętrzną spójność.

Jakież to siły, czynniki utrzymują tę wewnętrzną spójność? Takie pytanie postawił sobie Durkheim już na początku formułowania własnej teorii socjologicznej i starał się na nie odpowiedzieć w swych licznych pracach. W tym bowiem miejscu zdaniem Durkheima ogniskuje się cały problem integracji społecznej.

Integracja społeczna to rzeczywistość złożona z wielu elementów. Co twórca socjologizmu rozumie przez pojęcie integracji społecznej, czy pozostawił na ten temat określone definicje, gdzie i w jaki sposób to zrobił? Odpowiedź na te pytania ma zasadnicze znaczenie dla problemu postawionego w ar-

giczne problemy więzi i spójności grupy, „Zeszyty Naukowe KUL”, 13(1970) nr 2, 45—55.

tykule. Jednakże trzeba na nie odpowiedzieć z dużą ostrożnością, gdyż teorie Durkheima z racji swej złożoności i braku rozgraniczeń między pojęciami są trudne do jednoznacznej interpretacji. Analiza podstawowych dzieł Durkheima i śledzenie wypowiedzi autorów dzieł socjologicznych traktujących o tych problemach w nawiązaniu do myśli Durkheima pozwala wnioskować, że nie zostawił on ścisłych określeń w sensie definicji na temat integracji społecznej. Pozostawił jednak szczegółowe opisy i analizy procesów społecznych, na podstawie których można odtworzyć treść pojęcia integracji.

O integracji społecznej mówi Durkheim przede wszystkim w dwóch obszernych dziełach w: *De la division du travail social*¹⁰ i w *Le Suicide*¹¹. Nie znaczy to, że jedynie te dwie książki zawierają dane do odtworzenia tego pojęcia. Jest wiele wypowiedzi na powyższy temat w całym prawie jego dorobku naukowym, jednakże wspomniane dwa dzieła w pewnym sensie całościowo poruszają problemy integracji.

Wydaje się, że najgłębszych podstaw do zrozumienia durkheimowskiego pojęcia integracji dostarcza najpierw jego ujęcie społeczności — grupy. Otóż społeczność — a zawężając to pojęcie — grupa społeczna (Durkheim je utożsamia) jest pewną wielością jednostek, idei, przekonań, uczuć itp. scalonych razem przez świadomość zbiorową, przez dążenia do wspólnych celów. Jedność tych tworzących społeczność „cząstek” stanowi właśnie problem integracji. W *Le Suicide* rozwija Durkheim pojęcie integracji celem wyjaśnienia charakteru i różnic samobójstwa. Nawiązuje przy tym do swej koncepcji społeczeństwa jako całości, której treść wewnętrzną stanowią wspólne przekonania, wierzenia, odczucia. Otóż w zależności od tego w jakim stopniu życie zbiorowe, na które składają się powyższe elementy, wypełnia społeczność — grupę, w takim stopniu jest ona zintegrowana. Durkheim pisze: „Stan integra-

¹⁰ Durkheim, *De la Division du Travail Social*, VII éd., Paris 1960 PUF.

¹¹ E. Durkheim, *Le Suicide*, nowe wyd., Paris 1960 PUF.

cji danej zbiorowości społecznej jest odbiciem intensywności życia zbiorowego, które w niej pulsuje, krąży”¹². Jako wskaźniki do określenia integracji służyć powinny: 1. Częstotliwość oraz ścisłość kontaktów między osobami określonej grupy, a z drugiej, 2. Istnienie określonej ilości norm i reguł w łonie społeczności. Funkcjonowanie tych dwóch zespołów wytwarza integrację wspólnych wartości społecznych. W oparciu o te twierdzenia mógł Durkheim wnioskować przy końcu III rozdziału *Le Suicide*¹³, że istnieje pewien stosunek proporcji między stopniem integracji określonej społeczności a anomią osobowości społecznej. Mianowicie, wyobcowanie jednostki z grupy uzależnione jest stopniem integracji grupy. Dzieło *De la division du travail social* pozwala również rozumieć integrację społeczną, jako pewien wyraz zgody okazywanej przez ludzi w utożsamianiu ich celów społecznych i wybieraniu środków dla osiągnięcia tych celów¹⁴.

Opierając się na powyższych analizach dochodzimy do wniosku, że przez integrację Durkheim rozumiał pewną wypadkową działania i aktywności rozwojowej wzorów, norm, uczuć, ideałów, wartości i wszelkich przedstawień zbiorowych jako wyrazów życia zbiorowego i jako sił, które pomagają w osiągnięciu wspólnych celów społeczności. Mówiąc krócej Durkheim przez integrację rozumie po prostu proces zapewniający jedność (*l'unité*) całości społecznej. Jest to pewna jedność totalna (*l'intégration générale de la société*¹⁵), która wynika z tego, że wszelkie wyrazy życia zbiorowego (wzory, normy, ideały itd.) sumują się i dają pewną przeciętną wspólnych wartości, których funkcją jest pomagać w osiągnięciu wspólnych celów zbio-

¹² „...car l'état d'intégration d'un agrégat social ne fait que refléter l'intensité de la vie collective qui y circule”. *Le Suicide*, 214. Durkheim używa słowa „integracja” w: *De la Division du Travail Social*, 26, 28.

¹³ E. Durkheim, *Le Suicide*, 214—222.

¹⁴ Por. G. Lundberg, C. Schrag, O. Larsen: *Sociology*, 3 ed, New York 1963, 50.

¹⁵ „...d'intégrer le corps social, d'en assurer l'unité”. *De la Division...* 26. „...l'intégration générale de la société”. *Ibid.*, 28.

rowości społecznej. Jeżeli uświadomimy sobie, że dzisiaj przez integrację najogólniej oznacza się proces zespalania trwałymi więzami społecznymi zbiorowości ludzkich, uznających i realizujących określone wartości, cele działania¹⁶, to otrzymamy pełniejszy obraz określenia Durkheima.

Ostatecznie integracja społeczna jest pewnym procesem, pewnym kompleksem zmian zachodzących w organizacji i strukturze grup i wpływającym na układ stosunków między grupą a jednostkami. Jako proces społeczny integracja pozwala wykryć te wartości, czy systemy wartości, pod wpływem których ludzie tworzą i utrzymują związek społeczny.

Osią integracji jednostek w zbiorowości jest najogólniej przyjęty system wartości. Jednak sposób realizacji tych wartości, jak wskazuje Durkheim, nie jest aktem dowolnym, bo albo w samym ich charakterze, albo w historyczno socjologicznych warunkach epoki będą tkwić determinanty, określające mniej lub więcej dokładnie sposób, w jaki mają one być wcielane w życie.

Durkheim miał świadomość różnych stopni krystalizacji życia społecznego, stąd jego badania nie poprzestają na ogólnych stwierdzeniach, ale sięgają do samych źródeł integracji społecznej. Oczywiście, jego analizy mają charakter nie zawsze metodycznie — w sensie dzisiejszym — uporządkowanych, lecz trudno się temu dziwić, tak ze względu na ówczesny stan metodologii, jak i fakt, że dla Durkheima ważnym jest sam problem, a nie jego ścisłe słowne określenie.

Złożoność życia społecznego, a w konsekwencji i społeczeństwa wymaga dla jego trwania i rozwoju, harmonijnego współdziałania prowadzącego do integracji. Składnikiem istotnym w tej całości jest człowiek, stąd człowiek musi również być elementem scalającym. Durkheim, głosząc rolę nadrzędną społeczeństwa wobec jednostki w sensie przemożnego wpływu struktury zbiorowości na osobowość społeczną, nie neguje

¹⁶ R. Turski, *Dynamika przemian społecznych w Polsce*, Warszawa 1961, 9.

podstawowej roli jednostki ludzkiej w procesie integracji społecznej. Kładzie tylko może przesadny nacisk na rolę społeczeństwa w procesie socjalizacji jednostki, czyli kształtowania człowieka na świadomego uczestnika życia społecznego.

Mówiąc o czynnikach, będziemy rozumieć przez nie jedne z przyczyn działających i wywołujących określone skutki, jedne ze składników wywołujących dane zjawiska społeczne. Te czynniki będą mogły mieć różny charakter np. ekonomiczny, społeczny, moralny, religijny. Nas będzie interesował ich charakter religijny.

2. Rola symboli, ideałów, wzorów i prawno instytucjonalnych form integracji społecznej.

Integracja społeczna prowadzi jednostki do spójności z grupą. Spójność ta może się dokonać tylko przez wpajanie jednostkom całego zespołu kulturowo uwarunkowanych systemów wartości przyjmujących formę symboli. Otóż zdaniem Durkheima zbiór tych symboli będących wytworem społecznym objawia się w dziedzinie poznawczej w formie społecznie ustalonych kanonów poznania, w dziedzinie moralności w formie zalegalizowanych społecznie norm zachowania oraz w dziedzinie wartościowania w postaci zestawu odpowiednich hierarchicznie ułożonych symboli dostarczających jednostkom szeregu drogowskazów w ocenie zachowań i dążeń.

Znamiennym jest ów fakt, że Durkheim bardzo silnie podkreśla znaczenie symboli w życiu społecznym, a mianowicie: symboli prawnych w *De la division du travail social*, symboli religijnych w *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, symboli moralnych w *Éducation morale*, czy wreszcie symboli poznawczych w swoim studium pt. *Jugements de réalité et jugements de valeur*.

Fakt ten świadczy wyraźnie, iż twórca socjologizmu przypisuje ważną rolę różnego typu symbolom w procesie integracji społecznej, w mechanizmie tworzenia się więzi społecznej.

Ważność symboli w procesie integracji społecznej wynika z tego, że Durkheim rozważa je jako pewne ekspresje i projekcje przekonań i przedstawień zbiorowych, których są zewnętrznymi znakami, uchwytnymi przez jednostki, które je przyjmują dla kształtowania osobowości społecznej. W nich są zawarte wierzenia, przekonania wpływające na jedność w całości społecznej.

Życie społeczne według Durkheima wyraża się w postaci przedstawień zbiorowych, skryształizowanych w symbolach, ideałach, wzorach. Pod symbolami kryją się ideały i wartości, będące produktami ogólnie biorąc społeczeństwa, a ściśle świadomości zbiorowej. Ideałów wymaga samo życie społeczne, albowiem w nich wyraża się jego wewnętrzny nurt. Symbolizm pozwala na komunikowanie sobie tego co się dokonuje w łonie struktury społecznej i stąd jest źródłem łączności zarówno między samymi jednostkami, jak i jednostkami a społecznością. W tym kontekście zrozumiałym się staje to, co Durkheim pisze w *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, „Życie społeczne we wszystkich swoich aspektach i we wszystkich momentach historii staje się możliwe tylko dzięki pewnemu szeroko pojętemu symbolizmowi”¹⁷. Symbole są środkiem wzajemnego komunikowania sobie stanów wewnętrznych świadomości indywidualnych, są narzędziem wzajemnych relacji między nimi, są w konsekwencji czynnikami integracji¹⁸, albowiem Durkheim obdarza je zdolnościami sprawiającymi jedność w wielości.

3. Ogólne znaczenie religii jako czynnika integracji społecznej

Szeroki system symboli odpowiadający instytucjom, rytom, ideałom, wartościom czy zachowaniom, ma z jednej strony charakter religijny, a z drugiej charakter moralno-prawny.

¹⁷ „La vie social, sous tous ses aspects et á tous les moments de son histoire n'est possible que grace á un vaste symbolisme”. *Les Formes Élémentaires...* 329.

¹⁸ E. Durkheim, *Les Formes...* 329.

Stąd zarówno religia jak i moralność wyrażone swoistą symboliką odgrywają doniosłą rolę jako czynniki integracji społecznej. Durkheim od początku podkreślał ważność reguł moralnych oraz przeżyć i wyobrażeń religijnych, w procesie tworzenia się spójności społecznej. Dał temu wyraz w wielu artykułach, w swoich wykładach, a szczególnie w obszernych dziełach: *Les formes élémentaires de la vie religieuse*, *L'Éducation morale*, *Leçons de sociologie*, *Physique des moeurs et du droit* i inne.

Uważając religię za zasadniczy element życia społecznego, głębszą jej doniosłość dla kształtowania zwartości społecznej, Durkheim — choć nawiązuje do pozytywistycznych interpretacji zjawisk religijnych swych poprzedników takich jak: Comte, Spencer, Taylor czy Franzer — daje jednakże rozwiązania całkiem oryginalne i nowe. Durkheim, jak pisze J. Szczepański: „cdrzuca wszelkie teorie religii, które definiują ją jako wiarę w Boga, czy siły ponadnaturalne. Według Durkheima religia jest jednolitym systemem wierzeń i praktyk odnoszących się do rzeczy świętych tzn. wierzeń i praktyk łączących w jedną wspólnotę zwaną kościołem wszystkich, którzy je wyznają”¹⁹. Sprowadza on religię niemal do obrzędności. Uważa bowiem, że pewna określona obrzędność przyczynia się do jej powstania oraz zmian, jakim religia ulega. Obrzędność ta reguluje stosunek człowieka do rzeczy „sakralnych”. — świętych, które są ostatecznie personifikacją samego społeczeństwa i stąd są otoczone szacunkiem i są przedmiotem różnych zakazów. W przeciwieństwie do tego stawia rzeczy świeckie, czyli te na które można położyć rękę bez wyrzutów sumienia i specjalnych sankcji. Te dwie kategorie rzeczy świętych i świeckich — odpowiadają dwom stanom życia społecznego, mianowicie stanowi intensywnemu, zintegrowanemu, bo przenikniętemu religią i stanowi rozluźnionemu, zdeintegrowanemu, w którym działanie religii jest słabe. W konsekwencji Durkheim nie tylko sprowadza zjawiska re-

¹⁹ J. Szczepański, *Socjologia...* 314.

ligijne do zjawisk czysto społecznych, ale uważa, że całe życie społeczne jest przeniknięte elementami religijnymi, że wszelka religia przejawiająca się w symbolach, rytach, ceremoniach, obrzędach, dostarcza sił dyscyplinujących, łączących i ożywiających społeczeństwo. Praktyki kultu umacniają więzy jedności z Bogiem, czyli więzy jednostki ze społeczeństwem, którego indywiduum jest członkiem, gdyż Bóg jest tylko obrazowym wyobrażeniem społeczności²⁰.

Skoro zjawiska religijne zdaniem Durkheima sprowadzają się do zjawisk społecznych, to logicznym wnioskiem tego jest teza, że całe życie społeczne jest przeniknięte elementami religijnymi. Doniosłość religii w życiu społecznym wynika przede wszystkim z dwóch powodów: najpierw dlatego, że jak pisze Durkheim, „prawie wszystkie wielkie instytucje społeczne narodziły się z religii”, a następnie dlatego, że życie religijne jest „jakby skoncentrowanym wyrazem całego życia zbiorowego. Jeśli religia zrodziła wszystko to, co jest istotne w społeczności, to dlatego, że idea społeczności jest duszą religii”²¹.

Durkheim swoje tezy odnośnie funkcji religii w społeczeństwie opiera na badaniach empirycznych czerpanych z etnologii ludów pierwotnych. Odnosi się do głównie do jego tezy, „że idea społeczności jest duszą religii”.

Szukając najbardziej elementarnej formy religii Durkheim rozumował, że znajduje ją w kulturach o możliwie najprostszej technice. Na podstawie dostępnych mu świadectw porównawczych w oparciu o antropologiczne sprawozdania dotyczące społeczeństw niepiśmiennych uznał on prymitywnych mieszkańców Australii za najprostsze ze znanych społeczności i wyprowadził na tej podstawie teorię religii jako przedstawienia samej społeczności. Błąd Durkheima polega, jak to

²⁰ L. Coser, *Durkheim's Conservatism and Its Implications for his Sociological Theory*, w: *Emile Durkheim...*, 211—232.

²¹ „Si la religion a engendré tout ce qu'il y a d'essentiel dans la société, c'est que l'idée de la société est l'ame de la religion”. *Les Formes...* 599.

podkreślają liczni autorzy, przede wszystkim na tym, że swoje konkluzje uogólnił jako mające podstawowe znaczenie dla wszystkich religii²².

Szczegółowa analiza durkheimowskiej koncepcji religii wykracza poza ramy obecnego szkicu. Stąd pomijając to wszystko, co nie dotyczy wprost lub pośrednio funkcji religii w tworzeniu spójności społecznej, skoncentrujemy uwagę na tych elementach i aspektach religii, które odgrywają rolę w formowaniu treści integracji społecznej.

Przypomnijmy, — zgodnie z opinią Durkheima istotną funkcją społeczną religii jest tworzenie, utrzymywanie i umacnianie więzi w społeczności. „Wierzenia religijne są zawsze wspólne jakiejś określonej społeczności, są rzeczą grupy i one to właśnie grupę jednoczą. Jednostki, należące do grupy, mają poczucie powiązania ze sobą przez sam fakt posiadania wspólnej wiary”²³. W wypowiedziach Durkheima uderza ciekawe zjawisko. Autor *Les formes élémentaires de la vie religieuse* podkreślając funkcje integracyjne religii, równocześnie mało zwraca uwagę na samą treść wierzeń religijnych, ta bowiem zmienia się zależnie od epoki i kultury. Dla Durkheima istotne jest to, że wszelkie wierzenia abstrahując od ich treści nicsą z sobą określone zobowiązania wobec członków społeczności i w ten sposób stają się istotnym elementem jej spójności. Stanowią one siły społeczne którym jednostka ulega. Przyczyny zjawisk religijnych tkwią bowiem — jak zaznacza Durkheim — nie w ogólnej naturze człowieka, lecz w naturze społeczeństw, w których zjawiska te występują; stąd każdy postęp lub zmiana w zjawiskach religijnych uwarunkowane są przez przekształcenie w ustroju społecznym”²⁴.

²² W. E. Moore, *Social Change*, New Jersey 1963, 144; L. Broom, F. Selznick, *Sociology*, 3 ed. New York 1963, 403 n; T. Parsons, *Essays in Sociological Theory*, New York 1964, 147, 204, 207.

²³ E. Durkheim, *Les Formes...* 60.

²⁴ E. Durkheim, *Próba określenia zjawisk religijnych*. Tł. St. Brzozowski, Warszawa 1903, 41. Tytuł oryginału: *De la Definition des Phénomènes Religieux*, w: *Année Sociologique*, II (1899).

4. Integracyjna funkcja elementów sakralnych

W procesie tworzenia się spójności społecznej zjawiska religijne oddziałują na treść integracji dwoma torami: raz przez określone wierzenia i drugi raz poprzez związane z tymi wierzeniami obrzędy-rytuały. Najogólniej biorąc wierzenia są według Durkheima „stanami opinii, polegającymi na wyobrażeniach”, obrzędy zaś „są określonymi sposobami działania”.

Badania empiryczne wskazują, że wszystkie znane wierzenia religijne dzielą rzeczy realne lub idealne na dwie klasy: na święte (*sacré*) i świeckie (*profane*). Pierwsze są uważane za wyższe pod względem godności i siły od świeckich i stąd domagają się szacunku i prestiżu.

Krąg rzeczy świętych ulega zmienności zależnie od religii. Rzeczy święte od świeckich różnią się zasadniczo jako dwa odrębne światy „różnicą natury”. Rzeczy święte stanowią samą treść wierzeń religijnych. Według Durkheima: „świętymi są rzeczy, chronione i izolowane przez zakazy, świeckimi zaś te, do których te zakazy są zwrócone. Wierzenia religijne, to wyobrażenie wyrażające naturę rzeczy świętych oraz stosunki, jakie istnieją już to pomiędzy nimi samymi, już to między nimi a rzeczami świeckimi”²⁵. Dla Durkheima nie ulega wątpliwości, że twórcą rzeczy świętych jest społeczeństwo. Stąd jest rzeczą zrozumiałą, że autorytet w jaki są wyposażone rzeczy święte, jest autorytetem społeczeństwa.

Centralne znaczenie „sacrum” w religii rodziło zawsze pytanie, co jest źródłem postawy pełnej szacunku względem niego? Już Spencer rozważając ten problem — jak zaznacza T. Parsons⁷⁶ — widział jego rozwiązanie w wierze w duchy i lęku przed nimi. Max Müller i jego szkoła naturalistyczna szukała źródła w personifikacji zjawisk natury budzących lęk.

²⁵ E. Durkheim, *Les Formes...* 56.

²⁶ T. Parsons, *Essays in...* 205—206.

Durheim uważał, że na tej płaszczyźnie nie znajdzie się odpowiedzi, i stworzył nowy kierunek badań. Wskazał, że nie było wspólnej wewnętrznej jakości rzeczy traktowanych jako święte, która by mogła wywołać postawę szacunku. Empirycznie dowodził, że w pewnych zbiorowościach, zarówno rzeczy wzniosłe, jak i śmieszne traktowane są jako święte. Wynika stąd, że rzeczy święte, przedmioty i byty są tylko symbolami czegoś.

Durkheim zastanawiał się, do czego symbole te się odnoszą i doszedł do wniosku, że dotyczą one społeczeństwa; stwierdził dalej, że postawa szacunku dla rzeczy świętych była w istocie identyczna z postawą szacunku dla władzy społecznej.

Jeśli rzeczy święte są symbolami, to istotne jakości, które symbolizują, wyrażają się w bycie nakazującym szacunek moralny. Tym bytem nie może być nic innego, jak społeczeństwo, stąd mógł postawić znaną tezę, że społeczeństwo jest zawsze rzeczywistym przedmiotem czci religijnej, mógł napisać, że „idea społeczeństwa jest duszą religii”. Rzeczy święte budzą w jednostce uczucia szacunku i przywiązania i w ten sposób utwierdzają wiarę w moc zbiorowości. Prowadzi to do umocnienia więzi społecznej będącej swoistym przywiązaniem jednostki do wartości, jakie społeczeństwo wyraża w symbolice rzeczy świętych.

W tłumaczeniu roli, jaką odgrywają wierzenia religijne w treści integracji społecznej, Durkheim powraca znowu do centralnej tezy swego systemu — moralnej dominacji autorytetu społeczeństwa nad jednostką. Jego poglądy na temat religii można by w pewnym sensie uznać za ostateczną konkluzję wynikającą z jego założeń na temat natury społeczeństwa. Rzeczy święte budzą uczucia szacunku i umacniają przez wyrażony w nich autorytet moralny, spójność jednostki ze społeczeństwem. Patrząc od tej strony, rzeczy święte są w jakimś sensie ostatnim ogniwem koła zamykającego durkheimowskie poglądy na temat społeczeństwa.

5. Rytuał jako czynnik integracyjny

Aby rzeczy święte, jako system symboli religijnych usankcjonowanych przez wspólne uczucia moralne określonej społeczności, mogły w pełni spełnić rolę podstawowego czynnika integracji społecznej, muszą się ujawnić w działaniu, muszą się wyrazić zewnętrznie w określonych formach akcji. Durkheim zdawał sobie z tego dobrze sprawę i dlatego do istoty religii zalicza poza wierzeniami rytuały, czyli obrzędy, ceremonie, przez które zostaje określony sposób zachowania się jednostki wobec rzeczy świętych.

Według jego określenia: „rytuały to zasady postępowania określające sposób zachowania się człowieka wobec rzeczy świętych”²⁷. Rytuały czyli obrzędy i ceremonie stanowią ważny czynnik regulacji kontaktów jednostek z rzeczami świętymi. Służą przeto do wzbudzania uczuć zbiorowych w jednostce, są narzędziem utwierdzania wiary w społeczność. W tworzeniu treści solidarności społecznej odgrywają ważną rolę jako mechanizmy służące do narzucania spójności społecznej, jak i jako środki zewnętrzne, poprzez które wyrażają się najistotniejsze uczucia zbiorowości służące integracji społeczeństwa. Obrzędy ulegając stopniowo instytucjonalizacji stają się sformalizowanymi sposobami wyrażania wierzeń i uczuć wspólnoty przez co przyczyniają się wybitnie do wzmacniania integracji społecznej.

I znowu należy zauważyć, że Durkheim mało zwraca uwagę na treść obrzędów, ta bowiem zmienia się w zależności od zmian zachodzących w społeczności. Za rzecz istotną uważa działanie obrzędów jako obowiązujących, określonych form wyrażania się stosunku jednostek wobec wierzeń zbiorowości. Obrzędy rozpatruje z punktu widzenia ich wkładu na rzecz spójności społecznej. Widać zatem, że zarówno same wierzenia, jak rytuały im odpowiadające cechuje pewien relatywizm. Powstaje więc pytanie: czy tak rozumiana relatywnie

²⁷ „Les rites sont des règles de conduite qui prescrivent comment l'homme doit se comporter avec les choses sacrées”. Les Formes... 56.

religia może stanowić czynnik integracji społecznej, skoro to, co składa się na jej treść, a więc wierzenia i obrzędy ulegają ciągłej fluktuacji? Przy końcu dzieła *Les formes élémentaires de la vie religieuse* Durkheim daje odpowiedź na powyższą trudność. Oto po uprzednim zanalizowaniu różnorodności religijnych symboli, rytów, wierzeń stwierdza, że „istnieje w religii coś wiecznego, przeznaczonego do przetrwania wszystkich poszczególnych symboli, w jakich stopniowo, kolejno ukazywała się myśl religijna. Nie może istnieć taka społeczność, która by nie odczuwała potrzeby podtrzymywania i wzmacniania w regularnych odstępach czasu zbiorowych uczuć i idei tworzących jej jedność i osobowość. Otóż tę moralną podbudowę (moralne pokrzepienie) można osiągnąć tylko przy pomocy zjazdów, zebrań i spotkań, gdzie jednostki ściśle ze sobą połączone potwierdzają zbiorowo swe wspólne uczucia; stąd biorą się ceremonie, które swym przedmiotem, skutkami i metodami nie różnią się co do natury od właściwych ceremonii religijnych. Jakaż może być istotna różnica między zebraniem chrześcijan obchodzących uroczyste główne daty z życia Chrystusa... czy też obywateli wspominających ustanowienie nowej karty moralnej, czy, jakies wielkie zdarzenie z życia narodowego”?²⁸ Wynika stąd wyraźnie, że we wszystkich powyższych czynnościach i rytuałach religijnych Durkheim widzi coś stałego coś „wiecznego”. Tym „czymś” jest podstawowa funkcja wspomnianych czynności, którą stanowi uroczyste uczczenie społeczności, dokonujące się w celu podtrzymania i wzmocnienia zbiorowych uczuć i idei służących solidarności społecznej czyli integracji społecznej. Dzięki obrzędom-rytuałom służącym do uczczenia zbiorowości jednostka czuje się związana z grupą, której ona potrzebuje i która jej potrzebuje. W ten sposób obrzędy zajmują istotne miejsce w treści integracji społecznej, służą bowiem za instrumenty utrzymania i ciągłego wzmacniania spójności społecznej.

²⁸ E. Durkheim, *Les Formes...* 609—610.

Jak widzieliśmy wartości zawarte w religii są zdaniem Durkheima związane z procesami społecznymi przyjmującymi formę rytuału. Stąd jest rzeczą zrozumiałą, że rytuały dzięki konkretyzacji wierzeń religijnych służyły wzmocnieniu spójności społecznej. Biorąc pod uwagę te funkcje rytuału w treści integracji społecznej, Warren Bread²⁹ porównuje jego zadania do roli, jaką w tworzeniu spójności odgrywają środki masowego rozpowszechniania, a idąc dalej można powiedzieć, jaką spełnia dziś kultura masowa.

Funkcję i miejsce religii w tworzeniu treści spójności społecznej w sposób syntetyczny wyraża dobitnie durkheimowska definicja religii, którą na koniec tych analiz przytaczamy. Brzmi ona: „Religia jest to spójny (*solidaire*) system wierzeń i praktyk, odnoszących się do rzeczy świętych tzn. wydzielonych i zakazanych — wierzeń i praktyk, które wszystkich wierzących i praktykujących łączą w jedną wspólnotę morealną zwaną Kościołem”³⁰. Jeżeli zasadniczą funkcją religii jest stworzyć poprzez ujednolicony system wierzeń i praktyk zbiorowość-społeczność, to jest rzeczą oczywistą, że w koncepcji Durkheima wszelkie osłabienie religii pociąga za sobą osłabienie integracji społecznej zbiorowości i odwrotnie wzmocnienie uczuć religijnych prowadzi do utwierdzenia w społeczności spójności społecznej.

6. Ocena nauki Durkheima o integracyjnej funkcji religii

Nie zajmujemy się tu problemem, czy koncepcja Durkheima tłumaczy poprawnie genezę religii? Pełną odpowiedź na to pytanie można by dać wtedy, gdyby się przedstawiło całością jego poglądów na ten temat. Jak zaznaczono na początku, nie jest to zadaniem tego szkicu. Należy jednak krótko odpowiedzieć, w jakim stopniu poglądy Durkheima na

²⁹ Cytuję za: L. Dexter, D. M. White (ed.) — *People, Society and Mass Communications*, New York 1964, 199.

³⁰ E. Durkheim, *Les Formes...* 65.

temat funkcji i miejsca religii w kształtowaniu treści spójności społecznej można uznać za ogólnie przyjęte.

Wiemy już dziś, że kwestia nie jest wcale tak prosta, jak to sobie Durkheim wyobrażał. Badania etnologów i antropologów kultury wykazują to dobitnie. Wilbert Moore³¹ zaznacza, że wybór przez Durkheima prymitywnych plemion australijskich za podstawę do tworzenia teorii religii okazał się nieadekwatny. Niedawno bowiem badania prowadzone przez Warnera dowiodły, że te same prymitywne plemiona australijskie charakteryzujące się niską kulturą techniczną posiadały bardzo skomplikowany system pokrewieństw i ściśle wypracowany porządek ceremonialny kultu religijnego, świadczący o wysokim stopniu kultury wartości. Badania B. Malinowskiego wykazują również odrębność systemu wierzeń, a więc i koncepcji religii i kultu u różnych plemion. Trudno więc powiedzieć, że wszelka religia wywodzi się z celebracji kultu — grupy społecznej.

Kwestią sporną jest też wniosek Durkheima, że wszelka religia przyczynia się do umacniania spójności społecznej. I na tym odcinku, jak podkreślają to L. Broom i F. Selznick³², pogląd Durkheima jako uogólnienie wymaga poprawek. Najpierw błędem jest ignorowanie różnych treści religijnych, wierzeń i symboli. Uproszczeniem jest też założenie, że przedmiotem i celem kultu jest sama zbiorowość, bo wiele religijnych wyobrażeń i pojęć wykracza poza przedstawienia zbiorowości. Uwidacznia się to zwłaszcza w wyznaniach bardziej złożonych i zróżnicowanych. Następnie nie na każde doświadczenie religijne można patrzeć pod kątem jego wkładu na rzecz integracji społecznej. Niektóre dążenia i aspiracje jednostek mogą być aktem indywidualnym prowadzącym do osłabienia więzów grupowych. Np. wycofanie się ze społeczności dla religijnych pobudek, których nie podziela zbiorowość. Wtedy może zaistnieć sytuacja samotności człowieka w społeczeństwie.

³¹ W. E. Moore, *Social Change...* 114.

³² L. Broom, F. Selznick, *Sociology...* 404.

Przyznając Durkheimowi rację, że każda religia przyczynia się przynajmniej w pewnym stopniu do integracji grup jej wyznawców, zaznaczyć należy, że nie zawsze przyczynia się ona do stworzenia spójności w całej społeczności. Trzeba tu rozróżnić społeczności proste i bardziej złożone. Religia może być tym, co dzieli, kiedy pewna liczba różnych grup religijnych współzawodniczy, lub wręcz walczy z innymi grupami o zdobycie nowych członków. Narzucona homogeniczność religijna, jak wskazuje historia była wrogiem spójności społecznej. Niektórzy autorzy sądzą, że społeczeństwo religijnie heterogeniczne sprzyja lepiej integracji społecznej. Zdarza się jednak i odwrotnie.

Nie trudno spostrzec, że durkheimowska koncepcja religii odznacza się dwoma zasadniczymi cechami: Po pierwsze, pojęcie religii u Durkheima nosi wyraźnie znamiona religii rozumianej „po świecku”, czyli w oderwaniu od systemu wierzeń i praktyk związanych z kultem istoty boskiej i świata nadprzyrodzonego. Po drugie, koncepcja religii służy wyraźnie integracji społecznej, jest bazą solidarności, stąd akcentuje przede wszystkim aspekty społeczne wierzeń i praktyk religijnych z pominięciem ich funkcji czysto psychologicznych i ściśle sakralnych.

LA RELIGION COMME LA SOURCE DE L'INTEGRATION SOCIALE SELON EMILE DURKHEIM

Resumé

Émile Durkheim, fondateur de l'école sociologique en France et confondateur de la sociologie moderne a concentré sa pensée sur les problèmes d'intégration sociale, tant dans ses recherches sur les sociétés primitives, quant sur les aspect sociaux de processus économiques et surtout les problèmes discutés ici c.a.d. sur les problèmes de la religion source de l'intégration sociale. Selon E. Durkheim la vie sociale est composée des divers éléments et niveaux qui sont unis, alors intégrés, par toute une richesse des relations compliquées. Quelles forces et quels facteurs assurent la durée et le fonctionnement de celle unité

intégré? Quoique Durkheim n'a pas donné une définition exacte de l'intégration sociale, l'analyse détaillée de ses oeuvres, surtout de „De la Division du Travail Social” et du „Suicide” nous permet de le définir comme l'effet d'activité évolutive de modèles („patterns”), règles, affects, idées, valeurs et représentations collectives. Nous trouvons alors dans cette définition les facteurs essentiels de l'unité sociale. Parmi les plus importants Durkheim énumère la religion.

Tout en suivant les positivistes Durkheim donne dans les problèmes de la religion une interprétation originale et nouvelle. Sur le processus d'intégration sociale la religion exerce son influence en deux façons: 1. Par les croyances déterminées, 2. Par les rites liés à ces croyances.

À la fin on a essayé de construire une appréciation critique des opinions de Durkheim, ce qui ne prétend pas de nier l'importance de l'oeuvre de Durkheim qui premier parmi les sociologues a démontré d'une façon systématique et complète la signification et la nécessité de la religion pour le fonctionnement des structures sociales.